

Ярослав Калакура

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ В СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ

Постановка проблеми в такому формулюванні є контроверсійною, оскільки академік І.Ф.Курас і очолюваний ним Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України впродовж майже десяти років досить переконливо і аргументовано довели, що

етнополітологія – це окремий науковий напрям і навчальна дисципліна, яка вивчає теорію і практику політики в сфері етнонаціональних відносин, провідні тенденції політичного розвитку і взаємин етносів, націй, етнічних та національних груп, шляхи розв’язання етнополітичних протиріч і конфліктів¹.

За визначенням О.В.Картунова, етнополітологія є наукою новою, самостійною, фундаментальною, теоретичною, аналітично-синтетичною, її виокремлення стало теоретичною революцією в суспільствознавстві². Є тут, очевидно, певна гіперболізація, але можна зрозуміти прихильників нової галузі знань, які не жаліють епітетів, вдаються до метафор, аби переконати наукову громадськість, що без цієї науки суспільство існувати не зможе. Виникає питання, чи до цього існували і досліджувалися ті об’єкти, на яких зосереджується тепер етнополітологія, тобто етноси, нації, етнічні групи, етнонаціональна політика держави, політичне регулювання міжнаціональних відносин? Звичайно, існували і досліджувались. Вони були в полі зору істориків, політологів, етнологів, правників, філософів, соціологів, психологів і представників інших галузей знань. А чому були? На мій погляд, вони і залишилися об’єктами цих та інших наук, але не є предметом їх дослідження. Власне, чим відрізняються науки між собою? Предметом, функціями, методами і засобами пізнання. Кожна наука має свій предмет, тобто певну систему закономірностей, свої функції, що становлять її теоретичну базу, а також власну систему специфічних методів, оригінальний понятійно-категоріальний апарат, які взяті разом служать інструментарієм наукового осмислення тих чи інших об’єктів. Отже, етнополітологія змогла виокремитись у окрему галузь знань тільки тоді, коли були напрацьовані усі ці компоненти і підготовлені відповідні дослідницькі кадри.

Очевидно, заслуга Івана Федоровича Кураса й полягає в тому, що він, з одного боку, чесно і відкрито відійшов від ідеологічної доктрини тоталітарної доби, особисто дозрів до розуміння того, і це не раз підкреслював, що нові завдання, нові суспільно-політичні, етнонаціональні процеси і явища, нові реалії, які особливо загострилися і стали відчутними на межі тисячоліть, не могли вирішуватися по-старому, що “методи науки не можуть бути закосте-

нілими”²³. З другого боку, він зумів сконсолідувати наявні наукові сили, частково перепрофілювати їх, розгорнути підготовку молодішої генерації фахівців і, нарешті, створити спеціалізований Інститут та відповідні друковані органи для наукового осмислення етнополітичних процесів. Іншими словами, сама інституалізація етнополітології в Україні – це вже історія, одна з найновіших сторінок історії української гуманітарної науки. Не випадково, обґрунтовуючи її появу, Іван Федорович наголошував, що ґрунт для неї “підготувала могутня течія в історіографії і політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст., яка існувала у вигляді “народницького” і “державницького” напрямів і виявляла пильний інтерес до історико-політичної рефлексії та психологічних і культурних чинників національного розвитку”²⁴. Вся наступна реальна історія і розвиток історичних, етнологічних, політичних та інших знань рік за роком нагромаджували емпіричний і теоретичний матеріал, який став тими цеглинами, з яких постала етнополітологічна наука.

Тут варто нагадати імена багатьох учених минулого, зокрема М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка, Д. Дорошенка, Д. Донцова, В. Липинського, М. Міхновського, І. Лисяка-Рудницького, Д. Чижевського, С. Дністрянского, В. Старосольського, О. Бочковського, а також сучасних науковців О. Антонюка, І. Варзара, В. Євтуха, О. Картунова, В. Котигоренка, В. Крисаченка, І. Кресіної, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, М. Михальченка, Л. Нагорної, В. Наулка, О. Нельги, В. Нікітюка, М. Панчука, О. Рафальського, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Солдатенка, Ю. Шаповала, Л. Шкляра, М. Шульги та ін. інтелектуалів, причетних до зародження і розвитку етнополітологічних знань. Сам перелік прізвищ учених засвідчує, що переважна більшість з них починали, або й продовжують науковий пошук як історики.

Водночас етнополітологія як розділ політології має власний історичний компонент, завдяки якому вона не покинула інтелектуальне поле історії як інтегрованої системи знань, розвивається на порубіжжі з нею і ми є свідками того, як вони співпрацюють і збагачують одна одну. Свого часу з-під даху історії виокремились археологія, етнографія, етнологія, на підході до усамостійнення архівознавство, археографія. Загалом, це природний процес дедалі більшої спеціа-

лізації наук, але він має і негативні наслідки, особливо у фаховій підготовці спеціалістів. У західноєвропейських університетах немає такої вузької професіоналізації істориків як у нас. Україна, приєднавшись до Болонського процесу, вже приступила до перегляду номенклатури спеціальностей та їх укрупнення, в тому числі й історичного спрямування. Загальна тенденція сучасного розвитку наук – їх інтеграція та міждисциплінарні дослідження.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати місце і роль етнополітології в структурі історичного знання, в її основних підсистемах, розкрити значення методів та дослідницького досвіду історичної науки для етнополітології і, навпаки, а також висвітлити інтеграцію етнополітологічних знань в історичну науку в контексті історіософії сучасного антропологізму.

Розглядаючи місце етнополітології в структурі історичного знання, взаємозв'язок історичного та етнополітологічного пізнання, вважаємо за доцільне виокремити декілька ключових аспектів проблеми.

По-перше, історична наука сформувалася як складна і багатогранна система знань, як цілісність, що включає дві головних підсистеми: конкретно-історичні знання з історії як всього людства, так і окремих народів, континентів, регіонів, країн, найважливіших історичних епох, періодів, історію основних напрямів життєдіяльності людей, зокрема культури, релігії, духовного світу, господарського, громадсько-політичного і соціального розвитку, військової справи, внутрішню і зовнішню політику держав тощо. Який би компонент цієї підсистеми ми не взяли, у кожному з них чільне місце посідає проблема етногенезу народів, формування націй, розвиток етнологічних відносин і конфліктів, державної політики в цій сфері. Важко уявити, якою збідненою і однобокою була б, скажімо, історія України без цих сюжетів. До речі, їх недостатня розробленість й досі негативно відбивається на науковому рівні багатьох праць з історії, особливо на якості шкільних і вузівських підручників. Нам ще не вдалося збагатити зміст навчального процесу навіть на історичних факультетах університетів за рахунок найновіших напрацювань етнополітологів. Навіть у Національному університеті імені Тараса Шевченка, де є спеціальність “Етнологія”, курс “Етнополітологія”

не читається, відсутній і одноіменний спецкурс. Етнополітологічні проблеми слабо представлені в тематиці курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт.

Не можна вважати нормальним, що в багатьох наукових працях з всесвітньої та української історії питання, пов'язані з політичними аспектами етнопонаціональних відносин та національною політикою, не знаходять належного висвітлення. Позитивним винятком у цьому ряду є хіба що шеститомна "Політична історія України", підготовлена під керівництвом І. Кураса, і недавно опублікована монографія М. Горелова, О. Моці та О. Рафальського, присвячена цивілізаційній історії України⁵.

Не менш важливим у взаємодії етнополітології та історії є друга підсистема історичної науки, яка включає її спеціальні галузі та дисципліни, котрі віддзеркалюють закономірності її власного розвитку, умовно кажучи, обслуговують розвиток історичних знань. Йдеться про історіографію, історіософію, історичне джерелознавство, методологію, теорію і логіку історичного пізнання, а також про низку спеціальних історичних дисциплін, які вивчають окремі різновиди історичних джерел або опрацьовують методи дослідження джерел, зокрема про такі дисципліни, як історична географія, історична демографія, картографія, хронологія, ономастика, дипломатика, текстологія, сфрагістика, геральдика та ін.⁶ Кожна з цих спеціальних галузей і дисциплін історичної науки, з одного боку, має в полі своїх дослідницьких інтересів елементи безпосередніх або дотичних знань про історію етносів і націй та етнопонаціональну політику, а з другого боку, сучасна етнополітологія не може обійтися без їх надбань і методів, якими послуговуються ці галузі та дисципліни. Історіографія, особливо проблемна, наприклад, постійно звертається до етнологічних та етнополітологічних праць, аналізуючи стан дослідження національного життя, міжетнічних відносин, національної політики. Показовою у цьому відношенні є монографія О. Рафальського, присвячена історіографії національних меншин⁷, у якій вперше в Україні поряд з історичними комплексно розглянуті майже всі етнологічні, правничі, політологічні та інші праці, автори яких торкалися проблем національних меншин в історичному аспекті. Для етнополітології були б корисними дослідження з іс-

торичної географії та генеалогії, а також їх методи, оскільки вони допомагають заглибитись у родовід етнонаціональних груп, ареали їх розселення тощо.

По-друге, етнополітологія сформувалася не тільки на ландшафті історичної науки, але й на фундаменті історичних джерел. Причому, йдеться про всі різновиди писемних, усних, зображальних, етнографічних, лінгвістичних та інших джерел, які містять первинні відомості про етноси, нації, етнічні та національні групи, етнонаціональні відносини і їх політичні засади. Особливу цінність становлять офіційні документи органів влади і управління, програми політичних партій, громадських об'єднань, законодавчі акти, джерела особового походження: біографії, щоденники, мемуари, епістолярій, творча спадщина державних, політичних і культурно-громадських діячів, провідників національно-визвольного руху, лідерів національних товариств та їх учасників. Об'єктивно вивчені аутентичні джерела були і залишаються найвагомим чинником істинності та доказовості будь-якого дослідження, яке претендує на науковість. Переглядаючи деякі публікації з етнополітології з огляду їх історіографічної вартості, кидається в вічі збідненість і одноманітність джерельної бази частини з них, обмеження лише офіційними нормативно-правовими документами та висловлюваннями політиків, дуже незначне залучення інших різновидів джерельних свідчень, зокрема архівних. Між тим, у фондах центральних і місцевих архівів, архівосховищах, бібліотечних і музейних колекціях зарубіжних країн відклався неоцінний за інформаційним потенціалом скарб різноманітних документів і матеріалів, які проливають світло на життєдіяльність української нації, етнічних груп України впродовж восьми століть. До багатьох з цих пам'яток ще не торкалася рука дослідника.

По-третє, невіддільність етнополітології від історичної науки засвідчує широке використання в етнополітологічних дослідженнях методів історичного пізнання, насамперед універсальних – історико-хронологічного та порівняльно-історичного (компаративного) методів, які дають змогу будь-яке явище, подію, процес етнополітичного характеру досліджувати в хронологічній послідовності, порівнюючи їх розвиток з попередніми етапами. Ці методи дуже важ-

ліві для аналізу законодавчих актів, програмових документів політичних партій, етнонаціональної політики різних держав та урядів, діяльності національно-культурних товариств. Традиційними для історичної науки є емпіричні методи: контент-аналіз документів, інформаційно-статистичних джерел та матеріалів конкретно-соціологічних досліджень.

Вони дуже важливі і для об'єктивного пізнання реальних етнополітичних процесів як минувшини, так і сьогодення, глибинних змін, які відбуваються в розвитку української етнічної та політичної нації в умовах трансформації нашого суспільства від тоталітаризму радянського і кучмівського зразка до демократії і права.

Для сучасної України надзвичайно актуальною є проблема національної консолідації, стимулом до якої стала помаранчева революція. Її апогей збігся з найнебезпечнішим явищем у новітній українській історії – спробою розколоти Україну. На небезпеку такого розвитку подій ще в 1999 р. звертав увагу І.Ф. Курас, наголошуючи, що він може бути зумовлений дефіцитом взаєморозуміння, рецидивами дезінтеграційних процесів, соціальними конфліктами, виснажливою боротьбою навколо визначення шляхів поступу. Він писав, що “сумна традиція розбрату не зникла з нашого життя. Різноміспрямованість дій влади, гостре протистояння десятків політичних партій, нерозв'язані проблеми центру і регіонів, міжконфесійні тертя стоять на заваді визначенню зовнішньополітичних пріоритетів, створенню оптимальної моделі майбутнього України... Настав час дати чітку відповідь: чи не занадто високу ціну платить суспільство за популізм, політичні чвари, амбіції політиків?”⁸ Народ, на жаль, не дістав відповіді на ці та інші питання від влади, вийшов на майдани і заявив, що буде наймати таку владу, яка дбатиме не про свої компартивні інтереси, а про долю громадян України.

По-четверте, будь-який етнополітологічний процес або явище можуть бути досліджені лише в контексті конкретно-історичного підходу, який орієнтує науковця на пошук відповідей на ряд класичних питань, які в радянські часи пов'язувалися з іменем Леніна, хоча були висунуті в західноєвропейській історіософії ще на рубежі XVIII – XIX ст., коли утверджувався принцип історизму як світоглядно-методологічна категорія. Маємо на увазі наступні питання:

де, коли і за яких умов виникло або зародилося те чи інше явище, які основні етапи в своєму розвитку пройшло і яких змін зазнало, чим воно стало або які його наслідки. Історизм є міждисциплінарним, фактично загальнонауковим правилом, яке не може ігнорувати етнополітолог, оскільки мотиви поведінки, рішень та діяльності людей, будь-яких етнонаціональних спільнот, органів влади та громадських об'єднань зумовлюються не тільки морально-психологічними і прагматичними чинниками, а завжди мають історичне підґрунтя і можуть бути пізнані лише на засадах конкретно-історичного підходу.

Якщо ознайомитися з етнополітологічними працями І.Ф. Кураса, то не важко встановити, яке велике значення він надавав історичному підходу до аналізу етнонаціональних проблем. Розглядаючи будь-яку сучасну проблему, він неминуче звертався до досвіду минулого, шукав аналогію подій і явищ, застерігав від повторення помилок. З цього погляду особливої уваги заслуговує шостий розділ “Українці, корінні народи і національні меншини” його капітальної монографії “Етнополітологія. Перші кроки становлення”. Уже в перших рядках автор наголосив, що “поліетнічний склад населення України є продуктом історичного розвитку земель і народів, окреслених її сучасними державними кордонами, та народів-сусідів”⁹. З позицій історизму він простежив демографічні зміни в кількості та мовних ознаках титульної нації і етнічних груп на загальнодержавному та регіональних рівнях, проаналізував державну політику в цій царині, наголошуючи, що вона покликана сприяти консолідації та розвитку української нації, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності усіх етнічних груп. Іван Федорович переконливо застеріг від механічного перенесення досвіду так званого “національного ренесансу” 1920-х рр. у радянській Україні, зокрема щодо створення адміністративно-національних районів у сучасних умовах, поставив питання про співвідношення у тому досвіді між реальною турботою про задоволення етнонаціональних інтересів і потреб народу та пошуком способів розширення соціальної бази більшовицького режиму і внесення його ідеології у свідомість людей¹⁰.

По-п’яте, сучасна західноєвропейська і світова історична наука поряд з історіософією постмодернізму, неокантіанства, неоконструк-

тивізму пріоритетного значення надає історіософії *антропологізму*, парадигма якого будується на визнанні головним рушієм історичного процесу не суспільство і державу, а людину як індивідуальність і як носія та уособлення органічної єдності природи і суспільства. Антропологізм – це відповідь конструктивістам, модерністам, представникам так званої “ділової історії” на їх намагання вивести з історичного поля людський чинник, підмінити гуманістичне єство історії, започатковане в епоху ренесансу, різного роду поняттями та категоріями “чистої” науки, породжених умовами глобалізації та інформатизації. Цього погляду послідовно дотримується французька історична школа “Анналів”, започаткована Марком Блоком та Люсьєном Февром, третє покоління якої з її учнями у Великій Британії, Німеччині, Італії, США та інших країнах переконливо доводить, що суспільна корисність історії як науки може бути зреалізована за умови, коли центральною фігурою, головною дійовою особою буде людина з її внутрішнім світом: свідомістю, культурою, характером, психологією, способом мислення і поведінки, ціннісними орієнтирами, тобто з усім тим, що охоплює таке обширне поняття, як ментальність. 15 років тому журнал “Анналі” опублікував редакційну статтю “Наш пошук”, у якій обґрунтовувалась нагальна необхідність перенести акцент на дослідження людських цивілізацій, ментальності, суспільної свідомості, культурного розвитку “живих” і “чутливих” особистостей.

Зрештою, історія людства вже написана, найважливіші історичні події і факти досліджені, але, за словами Л. Февра, кожна епоха створює своє уявлення про історичне минуле, “у неї свій Рим і свої Афіни, своє Середньовіччя і свій Ренесанс”¹¹. Сьогоднішнє покоління істориків поступово відходить від традиціоналізму, намагається спокутати борг своїх попередників перед творцем, рушієм і найціннішим творінням історії – Людиною. Історія перетворюється з подієвої науки про минуле в науку про Людину як феномен вічності. В свою чергу, перехід до такого рівня історичних праць вимагає високої ерудиції дослідника, вільної орієнтації в інших науках, опанування їх методами та здобутками.

Саме в цій царині відкриваються широкі можливості для співпраці істориків, етнологів, психологів з етнополітологами і навпаки.

Дослідження етнонаціональних груп, як ніяке інше, потребує загостреної уваги до їх повсякденності, пізнання національної вдачі, національного характеру, співвідношення колективної та індивідуальної свідомості, традиційної народної культури, соціокультурних способів мислення, особливо політичного, етнопсихології, стереотипів поведінки.

Наука вже давно довела існування на генетичному рівні неусвідомленого інфантильного досвіду, який успадковується і, за словами З. Фрейда, приховано відтворюється в характері і поведінці людини, в її індивідуальній та груповій ментальності.

Отже, етнополітологія як нова галузь знань про етнополітичні процеси, політичні засади розвитку етносів, націй, етнонаціональних груп, їх участь у суспільно-політичному житті, політичне регулювання відносин між ними та державою, зародилася і сформувалася в контексті історичної науки і тісно пов'язана з нею. В структурі історичного знання етнополітологічний компонент і надалі займає важливе місце, збагачуючи цим відомості про етногенез, життєдіяльність етносів та націй на різних етапах історичного розвитку. Зі свого боку, етнополітологія послуговується класичними методами історичного пізнання, базується на історичних джерелах, має в своїй структурі досить вагомий розділ історичного характеру. Цілком правильно чинять ті науковці, які, визначаючи предмет етнополітології, наголошують, що вона досліджує етнополітичні процеси і явища, етнонаціональну політику і практику в їх історичному розвитку. Саме завдяки цьому можна з'ясувати політичні засади етнонаціональних взаємин в Україні, їх динаміку через призму історичного досвіду, винести повчальні уроки для уникнення конфліктів і запобігання помилок, для і вироблення ефективної етнонаціональної політики держави.

¹ Див.: Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – С. 7, 22; Його ж. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 46–47.

² Див.: Картунов О.В. Вступ до етнополітології. Науково-навчальний посібник. – К., 1999. – С. 32.

³ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки... – С. 617.

⁴ Там само. – С. 8.

⁵ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.

⁶ Див.: Калакура Я. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.– Ч. 11, част.1. – К., 2004. – С. 37–52.

⁷ Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія. – К., 2000.

⁸ Курас І.Ф. До національної консолідації // Урядовий кур'єр. – 1999. – 18 березня.

⁹ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки...– С. 299.

¹⁰ Там само. – С.323.

¹¹ Див.: Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа “Анналов”. – М., 1993. – С. 62.